

Ebû Hanîfe'nin Din Anlayışı

Muhit MERT

GÜ Çorum İlähiyat Fakültesi

Giriş

Toplumsal hayatın en önemli dinamiklerinden birisi, şüphesiz ki dindir. Dinin tanımlanması, hayatla ilişkisinin belirlenmesi ve sınırlarının tespit edilmesi, insanlar arasında diyalogun ve toplumsal bütünlüğün sağlanması açısından önemli bir yere sahiptir. Çünkü tanımlamaya göre din, ayrımcı bir unsur da olabilir, birleştirici bir unsur da. Dinin ne olduğunu açık seçik olarak dile getirmek, çeşitli din mensuplarının benimseyecekleri, eski ifade ile, “efradını câmi, ağyarını mâni” bir tarif verebilmek, takdir edilir ki, oldukça zor bir iştir.¹ Zira psiko-sosyal gerçeklikler dinin ne olduğu sorusunun cevabını bulmada farklı yaklaşımların kaynağı olmuştur. Bunların dışında yaşanan kültürel ve entelektüel durumlar bunda etkili olduğu kadar, belli düşünceler ve inançlar etrafında toplanarak mezhepleşmeler, siyasî eğilimler ve hâdiseler de etkili olmuştur.² Ayrıca dini inceleme alanı yapan her bilim dalının da kendi işine yarayan bir din tanımıyla yola çıktığı da bir gerçektir.

Dinin ne olduğu konusunda yapılan tartışmalar incelendiğinde, genelde din ile, o dine inanan insan arasındaki bağın ne olduğuna dair soruların üzerinde durulduğu görülmektedir: Din ile hayat arasında nasıl bir ilişki vardır? Din sadece bir inaç sistemi mi, bir vicdan işi mi, yoksa insan hayatının her tezahürüne hükümler koyan bir kurum mudur? Eğer din, insan hayatına bir düzenleme getiriyorsa bunun sınırları nedir? Bir dine mensubiyet o dinin kurallarını yerine getirme açısından bağlayıcı mıdır? İmanla amel arasında nasıl bir ilişki mevcuttur; amel imanın bir gereği midir, yoksa özüne ait bir parça mıdır? İşte din tanımları bu sorulara cevap niteliği taşımaktadır.

Geleneksel dinî düşüncede din kelimesine lügat anlamlarından hareketle ıstılâhî birtakım anlamlar yüklenmiştir. Kelimenin kavramlaşma sürecini ifade etmesi bakımından İsfahânî'nin şu tesbiti önemlidir: Din esas itibarıyla itaat ve karşılık anlamlarında olup, bu anlamlardan istiare edilerek şeriat anlamında kullanılmıştır.³ Din kelimesi lügatte, İsfahânî'nin zikrettiğinden başka; âdet, sîret, hesap, kahr, kaza, hüküm, hal, siyaset ve rey anlamlarına da gelmektedir.⁴ Dinî nasslarda ve Arap şiirinde bu anlamlardan her biri için şahitler mevcuttur. Biz, kelimenin ifade ettiği anlamların tahlili ve kavramlaşma süreci üzerinde fazlaca durmayacağız. Ancak şunu ifade etmeliyiz ki din

¹ Aydın, Mehmet, Din Felsefesi, İzmir 1987, s. 4.

² Bu tür durumların dinin anlaşılması, tanımlanması, din söylemlerinin geliştirilmesi üzerindeki etkileri için bkz. Sönmez Kutlu, “İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, İslâmîyât, IV, 4, 2001, s15-36.

³ Rağîb el-İsfahânî, el-Müfredât, Beyrut ty., s. 175.

⁴ Tehânevî, Keşşâfu ıstılâhâtî'l-fünûn, I, 503.

kavramının anlam alanını ve sınırlarını belirleyen pek çok tanım bulunmaktadır ve bunların bazıları kavramın alanını oldukça daraltırken bazıları sınırları daha genişçe tutmuştur. Bunu ifade eden iki örnek vermekle yetineceğiz. Bunlardan birincisi, İbn Abdülberr'in Sa'îd b. Cübeyr'e nispet ettiği rivayettir. Bu rivayete göre Sa'îd b. Cübeyr "Bedir ehlinin bilmediği şey dinden değildir." demektedir.⁵ Diğeri de Ashabu'l-Hadis'in önderlerinden İmam Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen şu tanımdır. "Din, Allah'ın kitabı, âsar, sünen, Allah'ın Resûlü, tâbiûn, tebei't-tâbiîn, onlardan sonra da örnek alınan, sünneti kabul eden, asarı koruyan, sapıklığı tanımayan, hata etmek ve ayrılmakla suçlanmayan makbul imamlar ile son buluncaya kadar biri diğerini teyit etmek suretiyle kabul edilmiş sağlam ve meşhur haberler hakkında güvenilir şahıslardan gelen sağlam rivayetlerdir."⁶ Her ikisi de dinin alanını rivayetlerle sınırlayan bu görüşlerden birincisi oldukça dar bir çerçeve çizerken, ikincisi Hz. Peygamber ve ashabından başlayarak ilerleyen zamanlarda sünnet üzere olduğu kabul edilen ve o yoldan ayrılmayan imamlara kadar uzanan geniş bir kitlenin görüş ve rivayetleriyle sınırlı daha geniş bir çerçeve belirlemektedir. Bunların ötesinde kelâmcıların yaptıkları tanımlar oldukça kapsamlıdır. Bu tanımlama biçimine göre din, akıl sahiplerini kendi tercihleriyle, dünyada salaha; ahirette felâha ulaştıran, inanç ve ibadetleri içeren ilahî bir kanun olarak tanımlamaktadır.⁷ Burada dinin köken itibarıyla ilahî olduğu, insanın iradî tarihiyle birlikte onu hayra ulaştıracığı, inanç ve ibadetleri içerdiği gibi hususlar ön plâna çıkarılmaktadır.

1. Ebû Hanîfenin Din Konusundaki Görüşleri

Burada konuyla ilgili olarak, fikirleriyle günümüze ışık tutabileceğini düşündüğümüz Ebû Hanîfe'nin yorumunu ele alacağız. Araştırmamızın mihverine onun görüşlerinin oturtulmasının sebebi, onun yaşadığı dönemin, siyasî ve içtimaî hareketliliğin çok yoğun olduğu bir dönem olmasıdır. Bir taraftan siyasî otorite kendi varlığını sağlamlaştırmak için çalışmakta, İslâmî fırkalar yavaş yavaş teşekkül etmekte ve diğer taraftan başka din ve kültürlerin İslâm toplumuna intikali sağlanmaktadır. Böyle bir ortamda o, İslâm'ın, özellikle fırkalar tarafından yorumlanmasındaki yanlışlıklara ve siyasî otoritenin telkin ettiği resmî İslâm'ın çarpıklıklarına karşı düşünce mücadelesi vermektedir. Bu yüzden onun yaptığı tespitlerin günümüz için geçerliliğini koruduğu kanaatindeyim. Bu çalışmada Ebû Hanîfe'nin görüşleri üzerinde yoğunlaşmamızın bir diğer nedeni de, İslâm dairesinde olmanın sınır ve şartlarını belirlemede o dönem âlimleri içinde en esnek davrananlardan birisi olmasıdır. Hatta o, bu yüzden, Mürcie'den olmakla bile itham

⁵ İbn Abdülberr, Cami'u beyani'l-ilm ve fadlih, II, 945.

⁶ M. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (çev. E. Ruhi Fırlı), Ankara 1981, s. 336; Ferhat Koca, Selefî Söylem, Ankara 2002, s. 41.

⁷ Tehânevî, Keşşâfu ıstılâhâtî'l-fünûn, I, 503. Tehânevî öncesinde de farklı lafızlarla bu tanıma yakın tanımlar yapılmıştır. bkz. Kemalüddin Ahmed el-Beyâzî, İşârâtü'l-merâm min ibârâtî'imâm, Kahire 1949, İbrahim b. Muhammed el-Beycuri, Tuhfetü'l-mürîd şerhu Cevhereti'tevhid, Beyrut 1983.

edilmiştir.⁸ Günümüzde de toplumsal şartlar göz önünde bulundurularak sosyal konsensüsün sağlanabilmesi için radikal tavırlara kaçmadan, Müslüman olmanın çerçevesini en esnek biçimde çizmede, İmâm-ı A'zam'ın görüşlerinin belirlenmesinin ayrı bir önem arz ettiğini düşünmekteyiz. Ebû Hanîfe doğrudan din kavramını problem edinin onunla ilgili bir tanımlama yapmaz. Onun konuyla ilgili görüşleri din ile şeriat arasındaki farkın ne olduğuna dair kendisine sorulan bir soruya verdiği cevapta ortaya çıkar. İkisini farklı şeyler olarak gören Ebû Hanîfe sadece bu farklılığı ortaya koymakla kalmaz, bunun dinî ve aklî bir temellendirmesini de yapar.

2. Din ve Şeriat

Ebû Hanîfe'ye göre din ve şeriat birbirinden farklı kavramlardır. O, dini inanılması gerekli temel esaslar, kristalize edecek olursak tevhit inancı, var ve bir olan Allah'a iman olarak tanımlarken, şeriatı, ibadet, muamelât vs. gibi insan hayatının çeşitli tezahürleri için konulan dinî hükümler olarak kabul etmektedir.⁹ Bu tanımlama biçiminin dinin özüyle gerekleri ayrımı üzerine oturduğu açıktır. Bu durumda iman dinin olmazsa olmazı konumundadır. Zira bir kimsenin hangi dinden olduğunun belirlenmesi, o dinin temel inançlarının benimsenmesiyle alâkalıdır. Nitekim bir kimse ibadetleri yapmasa, yasakları çiğnese de inançlarından hareketle hangi dine mensup olduğuna hükmedilmektedir.

Ebû Hanîfe bu tanıma, peygamberlerin getirmiş olduğu inanç esaslarının aynı, fakat ibadet vs. gibi hususların ayrı oluşundan hareket ederek varmaktadır. Ebû Hanîfe bunu şu şekilde açıklamaktadır: “Allah'ın resûlleri (a.s) muhtelif dinlere mensup değillerdi. Hiçbiri kendi kavmine kendisinden önce gelmiş olan resûlün dinini terk etmeyi emretmemiştir. Çünkü peygamberlerin dini birdir. Buna mukabil her resûl kendi şeriatına davet ediyor, kendinden önceki resûlün şeriatına uymaktan nehyediyordu. Zira resûllerin şeriatları çok ve muhtelifdir. Bundan dolayı Allah Kur'ân'da; *'Sizin her biriniz için bir şeriat, bir yol tayin*

⁸ Bazı araştırmacılar (bkz. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (neşr: Helmut Ritter), Viyesbaden 1980, s. 138-139; Abdülkerîm Şehristânî, el-Milel ve'n-nihâl (neşr: Muhammed Seyyid Geylânî), Beyrut 1986, I, 141) İmâm-ı A'zam'ı iman-amel münasebeti konusundaki mutedil düşüncelerinden ötürü Mürcie mezhebinden olmakla itham etmişlerdir. Mürcie mezhebi bu konuda bir kimsenin imanı olduktan sonra günah nevinden ne yaparsa yapsın, hangi günahı işlerse işlesin onun imanına zarar vermeyeceği görüşündedir. İmâm-ı A'zam ise “günahlar mümine zarar vermez diyemeyiz, keza günah işleyen kimse de cehenneme girmez demeyiz. Mürcie'nin dediği gibi iyiliklerimiz makbul, kötülüklerimiz mağfur (bağışlanmış) da demeyiz. Fakat kim bütün şartlarına uygun, ameli bozan ayıplardan uzak amel işlerse ve onu inkâr ve irtidat ile boşa çıkartmadan mümin olarak ölürse Allah onun amelini boşa çıkartmaz karşılığında sevap verir.” diyerek bu ithamları reddeder (el-Fıkhu'l-ekber, s. 57). Ebû Hanîfe ayrıca Basra âlimi Osman el-Bettî'ye yazdığı mektubunda kendine Mürcie denilmesi hususunu “bidat ehli hak ehlini bu isimle isimlendirirse bunda ehl-i hakkın ne günahı vardır? Mürcie ismini ancak ehl-i hakka düşman olanlar vermiştir” diyerek de reddetmektedir (er-Risâle li Osman el-Bettî, s. 68).

⁹ Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-Müteallim, s. 12. (Ebû Hanîfe'ye ait metinlerden referans verirken, Mustafa Öz'ün İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri adıyla tercüme ve neşrettiği kitaptan verdik. Verdiğimiz sayfa numaraları da kitabın Türkçe kısmının numaralarıdır. Bundan dolayı dipnotlarda sadece eserin adını ve sayfa numarasını vermekle yetiniyoruz.)

ettik. Eğer Allah dileseydi sizi bir tek ümmet yapardı' (el-Mâide 48) buyurmuştur. Allah bütün peygamberlere tevhit demek olan dinin ikamesini ve dinlerini tek bir din kıldığı için de ayrılmamalarını emretmiştir. Allah'ın dini değiştirilemez. Nitekim din tebdil, tahvil ve tağyir edilmemiştir. Şeriatlar ise tebdil ve tağyir edilmiştir. Zira birtakım şeyler bazı insanlar için helâl iken, Allah onları diğer insanlara haram kılmıştır. Bir çok emirler vardır ki, Allah onların yapılmasını bir kısım insanlara emrettiği hâlde diğer insanlara yasaklamıştır. O halde şeriatlar çok ve muhtelifdir. Şeriatlar farz kılınan şeylerdir. Eğer Allah'ın bütün emrettiklerini yapmak ve bütün nehyettiklerinden kaçınmak din olsaydı; bu durumda Allah'ın emrettiklerinden herhangi birini terk eden yahut nehyettiklerinden herhangi birini işleyen kimse Allah'ın dinini terk etmiş ve kâfir olmuş olurdu. Bu durumda kâfir olan kimsenin Müslümanlarla kendi arasında cereyan eden; nikâhlama, miras, cenazesine katılma, kestiğini yeme ve benzeri hususlar ortadan kalkmış olurdu. Oysa ki Allah, mü'minler arasında can ve malların korunup haram kılınmasının sebebi olan iman dolayısıyla bu hususları farz kılmıştır. Allah mü'minlere farz olan şeyleri, onların dini kabul etmelerinden sonra emretmiştir. Eğer farz kılınan şeyler bizatihi iman olsaydı, Allah, o amelleri işleyinceye kadar kullarını mü'min olarak isimlendirmezdi.”¹⁰ Ebû Hanîfe'nin yapmış olduğu bu ayrım aslında daha öncesine dayanan bir ayrımdır. Örneğin Taberî'nin bildirdiğine göre Katade (ö. 117/734) de Ebû Hanîfe'nin metninde geçen âyeti “Din bir, şeriatler muhtelif” diyerek aynı şekilde yorumlamaktadır.¹¹ İmâm-ı A'zam, savunduğu bu fikirler doğrultusunda, “*Ben cinleri ve insanları bana ibadet etsinler diye yarattım.*” (ez-Zâriyât, 56) âyetindeki “*li ya'budûnî / bana ibadet etsinler*” ibaresini “*li yuvahhidûnî / beni birlesinler, birliğimi kabul etsinler*” şeklinde tefsir etmektedir.¹² Âyeti bu şekilde yorumlamasının sebebi de dinin aslının tevhit inancı olduğu düşüncesidir.

3. Din Tanımının Önemli Noktaları

Ebû Hanîfe'nin aklî ve naklî delillerden yola çıkarak yaptığı dinin bu tanımı, özü itibarıyla yapılan bir tanımdır. Ama o, *el-Fıkhü'l-ekber*'de dini, icap ve gerekleriyle de tanımlar. Oradaki tanımda, “Din, iman, islâm ve şeriatların hepsine birden verilen isimdir.” demektedir.¹³ Bu tanımlamadaki iman, dilin ikrarı ve kalbin tasdikidir. Islâm ise, Allah'a teslim olmak ve emirlerine itaat etmektir. Ebû Hanîfe her ne kadar, lügat itibarıyla iman ve islâm arasında fark görsede, “İslâmsız iman, imansız da islâm olmaz, bunların ikisi de bir şeyin içi ve dışı gibidir diyerek” bunlar arasındaki zorunlu ilişkiye dikkat

¹⁰ el-Âlim ve'l-müteallim, s. 12.

¹¹ Taberî, Cami'u'l-Beyan, Beyrut 1982, IV, 610.

¹² el-Fıkhü'l-ebser, s. 51.

¹³ el-Fıkhü'l-ekber, s. 58. Fıkhü'l-Ekber şarihi Ebû'l-Müntehâ, bu ifadedden, din teriminin iman, islâm ve şeriat anlamlarında ayrı ayrı kullanıldığını söylerken, diğer şarih Aliyyü'l-Kârî buna itiraz etmekte ve bu anlamlarda tek tek değil, hepsine birden şamil olacak şekilde kullanıldığını söylemektedir. Ebû'l-Müntehâ, Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber, Ankara 1982, s. 36; Aliyyü'l-Kârî, Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber, Beyrut 1984, s. 132.

çekmiştir.¹⁴ Ama imanla dinin ahkâmı anlamına gelen şeriat arasında böyle zorunlu bir ilişkiden bahsetmemiştir. Çünkü ona göre iman amelin zorunlu şartı olduğu halde,¹⁵ amel imanın zorunlu şartı değildir, sadece bir gereğidir. Ama imanla İslâm böyle değildir. Bunlar arasında birbirini gerektiren zorunlu bir ilişki vardır. Çünkü inanmaksızın teslim olma ve teslim olmaksızın inanma söz konusu değildir. İman-amel münasebeti konusunda temas edeceğimiz gibi, Ebû Hanîfe, amelin imanın lâzım şartı olmadığı düşüncesini aklî ve naklî delillerle de desteklemektedir.

4. İman Amel İlişkisi ve Sonuçları

Yukarıda belirttiğimiz gibi Ebû Hanîfe'ye göre iman ile amel arasında bir parça-bütün ilişkisi yoktur. Çünkü bunlar birbirinden ayrı şeylerdir. Ancak bunlar arasındaki ilişki bir gereklilik ilişkisidir. O bunun aklî ve dinî delillerini şu şekilde ortaya koymaktadır.

Ebû Hanîfe mü'minlerin bazı zamanlar bazı amellerden muaf tutulması durumunda imanın onlarda mevcut olduğu gerçeğini buna delil gösterir. Meselâ âdet gören bir kadının, namazı terk etmesi emredilir, yoksa imanı terk edilmesi değil; mazereti olan kimseye orucu terk et, sonra kaza et denilir, ama bu imanı terk et sonra kaza et anlamı taşımaz; fakirin zekât vermesi gerekmez demek de, iman etmesi gerekmez demek anlamına gelmez.¹⁶ Eğer bunlar aynı şeyler olsaydı birinin terk edilmesine ruhsat verme ve ya emretme durumunda diğeri de aynı hükme dâhil olurdu. Hâlbuki böyle bir şeyin olabileceğini iddia etmek imkânsızdır.

İmâm-ı A'zam, "İman eden kullarıma söyle, namazı dosdoğru kılınlar" (İbrahim 31), "Ey iman edenler! Size kısas farz kılındı" (el-Bakara 178) ve "Ey iman edenler! Allah'ı çok anın" (el-Ahzâb 41) âyetleri ve benzerlerinin de bu hususu belirttiğini söylemektedir. Eğer farz kılınan şeyler bizatihi iman olsaydı Allah o amelleri işleyinceye kadar kullarını mü'min olarak isimlendirmezdi. Ayrıca, "İman eden ve salih amel işleyenler ..." (el-Asr 2), "Hayır, kim muhsin olarak imanıyla bütün varlığını Allah'a teslim ederse ..." (el-Bakara 112) ve "kim de mü'min olarak ahireti diler ve onun için çalışırsa ..." (el-İsrâ 19). âyetlerinde de Allah imanla ameli birbirinden ayırmıştır. Bu ayırım da imanın amel olmadığını tespit eder. O halde mü'minler imanlarından dolayı namaz kılar, oruç tutar, zekât verir, hacceder ve Allah'ı zikrederler. Yoksa bunları yapmaktan dolayı iman etmiş olmazlar. Bu durum onların iman ettikten sonra amel işlediklerini ortaya koyar. Farz olan şeyleri işlemeleri de iman etmiş olmalarından dolayıdır. Yoksa onların imanı, farz olan

¹⁴ el-Fıkhu'l-ekber, s. 58.

¹⁵ Bu konuda en güzel misal, Hz. Peygamberin, "Kim Kadir Gecesi /Ramazan Gecelerini inanarak ve sevabını Allah'tan bekleyerek ihya ederse; Ramazan orucunu inanarak ve sevabını Allah'tan bekleyerek tutarsa bütün günahları affedilir" hadisleridir. (Buhârî, İman, 25; 27; 28; 35; Savm, 6; Teravih, 1; Leyletü'l-kadr, 1). Bu hadisler inanmadan, iman etmeden olarak yapılan bir ibadetin, bir ritüelin anlamı olmayacağını ifade ederler.

¹⁶ el-Vasıyye, s. 60.

şeyleri yaptıklarından dolayı değildir.¹⁷ Ebû Hanîfe, Basralı âlim Osman el-Bettî'ye yazdığı mektupta da değişik deliller kullanarak bu görüşü savunmuştur.¹⁸

İmâm-ı A'zam, bu duruma izah getirmek için iki tane de misal verir. Birincisi, borçlu önce borcunu kabul eder sonra öder, önce ödeyip sonra kabul etmez. Borcunu kabul etmesi ödemesinden dolayı değil, ödemesi borcunu kabul etmesinden dolayıdır. İkincisi ise, köleler efendilerinin kölesi olduklarını bildikleri için onların namına hizmet ederler, yoksa onlara hizmet ettiklerinden dolayı onların kölesi olduklarını kabul etmezler. Zira nice insanlar vardır ki başkalarının işinde çalışırlar fakat onlar bu çalışmaları ile başkasının kölesi olduklarını kabul etmezler. Onların çalışmaları köleliği kabul anlamı taşımaz. Bir başkası ise köleliği kabul ettiği hâlde çalışmaz.¹⁹

Eskiden olduğu gibi günümüzde yaygın olan faaliyetlerden birisi de tekfir faaliyetidir. Bazı insanlar, sanki Allah'ın, bu işle görevlendirilmiş memurları gibi davranmakta ve kafalarında oluşturdukları mü'min şablonuna uymayanları küfürle damgalamaktadırlar. Halbuki Allah bu konuda kimseye bir görev vermemiştir. İlk defa Hâricîler tarafından başlatılan bu faaliyet, karşısında Ebû Hanîfe gibi din bilginlerini bulmuştur. Onlar bu cehalete ve ölçsüzlüğe karşı mücadele etmişlerdir.

Ebû Hanîfe, günah işleyen kimsenin iman dairesinden çıkmayacağı ve küfre girmeyeceği görüşündedir. O bu görüşünü, “Kible ehli mü'mindir. Onları terk ettikleri herhangi bir farizadan dolayı imandan çıkmış sayamam. İmanı bulunduğu halde bazı farzları terk eden kimse ise günahkâr mü'mindir.”²⁰ sözleriyle ifade eder. Buna Yunus (a.s.)'ın “*Ben zalimlerden oldum.*” (el-Enbiya, 87), Hz. Yûsuf (a.s.)'ın kardeşlerinin “*Ey babamız! Bizim günahlarımızın bağışlanmasını dile*” (Yûsuf, 97), Allah'ın Hz. Peygamber için “*senin geçmiş ve gelecek günahını Allah'ın affetmesi için...*” (el-Fetih, 2) âyetlerini ve Hz. Musa'nın bir kıptîyi öldürmesi olayında küfür değil günah işlediğini delil göstermektedir.²¹

İmâm-ı A'zam, kişinin iman dairesinde kalabilmesinin şartının, işlediği günahı helâl sayarak işlememesi veya bir farzı terkediyorsa onun gereksizliğine inanarak terk etmemesi olduğu kanaatindedir. O, “Bir Müslüman'ı, helâl saymaması şartıyla büyük günahlardan birini işlemesinden dolayı kâfir sayamayız.” diyerek mü'min olmanın gereğinin bu olduğunu vurgulamaktadır.²² Ebû Hanîfe gerçek mü'min olanların işlediği günahı helâl sayarak değil de nefsinin arzularına yenilerek işleyeceği kanaatini da vurgulamaktadır. O, kendisine sorulan, “Eğer Allah mü'mine her şeyden daha sevgili ise mü'min ona niçin isyan eder, seven sevdiğine isyan eder mi?” sorusunu; “Evet çocuk babasını sever, bazen da ona âsi olur. Mü'min de böyledir. Her ne kadar isyan etse de Allah ona her şeyden daha sevgilidir. O, Allah'ı sevmediğinden değil kendisine şehvet ve diğer

¹⁷ el-Âlim ve'l-müteallim, s. 13.

¹⁸ er-Risâle li Osman el-Bettî, s. 66, 67.

¹⁹ el-Âlim ve'l-müteallim, s. 13.

²⁰ er-Risâle, s. 68.

²¹ el-Fıkh'u'l-eb sat, s. 49.

²² el-Fıkh'u'l-ekber, s. 57.

bazı şiddetli arzular galip geldiğinden ötürü Allah'a isyan eder.”²³ diyerek cevaplandırıyor.

Sonuç

Ebû Hanîfe'nin, dini tevhit inancı olarak tanımlaması toplumsal bütünlüğü sağlama amacına yönelik olsa gerektir. Böyle bir tanımlama dinin diğer tezahürlerinin önemini eksiltmez. Üstelik o günkü siyasal ve sosyal konjonktür böyle bir tanımlamayı da gerektirmektedir. Daha önceki dönemde teşekkül etmiş bir gurup olan Hâricîlerin uzantıları, büyük günah işlese de, inancından hiçbir şey yitirmemiş olan Müslümanları, direk küfre nispet etmekle kalmamakta, aynı zamanda kılıç da çekerek, din adına dindaşlarını yok etme çabalarını sürdürmekteydiler. Yine onun çağdaşı Vasıl b. Atâ ile başlayan mutezilî çizgi, Müslümanlardan büyük günah işleyenleri tekfir (küfre nispet) etmese de imandan dışlamaktaydı. Çünkü o, büyük günah işleyeni, *el-menziletü beyne'l-menziletinde* (iki durum; dünyada, imanla küfür; ahirette ise cennetle cehennem arasında) olmakla tanımlıyordu. Bu öğretiler, elbette ki toplum içinde guruplaşmalara ve bu gurupların birbirini tanımlayarak itham etmelerine neden olacaktır. Bu da toplumdaki bağları bir anlamda sarsarak toplumun parçalanması, huzurun kaçması gibi vahim sonuçların doğmasını beraberinde getirecektir. Bu yüzden Ebû Hanîfe'nin tanımlamada, toplumun bütünlüğünü sağlama amacı güttüğünü, kendi zamanında işletilen tekfir mekanizmasını engelleme çabası verdiğini ve bu yüzden de dinin özüne ait bir tanımlama yaptığını düşünüyoruz. Hatta dinin tanımlanmasında tevhit inancının baz olarak alınması, Müslümanlarla diğer ilâhî dinlerin saliklerinden tevhit inancına bağlı olanların ortak bir paydada buluşmasına da zemin oluşturabilecek bir nitelik taşır. Çünkü Hz. Adem'e kadar uzanan vahyî öğretinin eseri olan ilâhî dinlerin hepsi de Allah'dan geldiği için aynı hakikati göstermektedir. Bu da tevhit hakikatidir. Nitekim Allah (c.c.) Kur'ân'da Hz. Peygamber'e hitap ederek, Ehl-i Kitab'ı, onlarla Müslümanlar arasındaki “ortak söze” çağırmasını istemektedir. Bu “ortak söz” de Allah'dan başkasına tapmama, O'na hiçbir şeyi ortak koşmama ve Allah'ı bırakıp da insanı ilahlaştırmamadır (Âl-i İmrân 64).

Ebû Hanîfe'nin, dini bu şekilde tanımlaması, dinin talebinin bireysel olduğu düşüncesini uyarmaktadır. Fakat ona böyle kısır bir din anlayışı nispet etmek mümkün değildir. Çünkü Ebû Hanîfe görüşleriyle fıkıh ekollerinden en önemlisinin kurulmasına neden olan bir ilim adamıdır. Ona böyle bir düşüncüyü nispet etmek imkânsızdır. Onun yaptığı sadece dinin öze ait tanımını yaparak din olanla dinî olan arasındaki farkı belirlemektir. Ebû Hanîfe tanımlamada ircâ anlayışına düşmeme gayreti de göstermiştir. Yani o, kişi ne yaparsa yapsın hangi günahı işlerse işlesin imanına bu yaptıkları zarar vermez anlayışından uzak durmaya çalışmıştır. Çünkü bu durum, bireysel vicdanı bozacağı gibi toplumsal dejenerasyona da sebep olacaktır.

²³ el-Âlim ve'l-müteallim, s. 19.

Müzakere

Cağfer KARADAŞ
UÜ İlähiyat Fakültesi

Sayın Başkan, Değerli katılımcılar!

Müzakeresi için huzurlarınızda bulunduğum tebliğ sahibi sayın Muhit Mert'i, tebliğindeki özenli akademik üslûp, sistematik ve zengin muhteva sebebiyle kutluyorum ve verdiği değerli bilgiler dolayısıyla kendilerine teşekkür ediyorum. Bu büyük emek ürünü tebliğinin Ebû Hanîfe'nin düşüncesinin anlaşılmasına çok değerli katkı sağlayacağını umuyorum.

Tebliğin giriş kısmında geçmiş ve günümüz itibariyle din tasavvuru üzerinde durulmuş, akabinde Ebû Hanîfe'nin din görüşü verilmiştir. Onun din görüşü çerçevesinde din-şeriat ayrımı, iman-amel ilişkisi gibi konulara da yer verilmiştir. Genel bir değerlendirme şeklindeki “sonuç” ile tebliğ son bulmuştur.

Tebliğ sahibinin kaynak olarak gösterdiği Ebû Hanîfe'nin *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserinde “...peygamberlerin dini birdir. Buna mukabil her resûl kendi şeriatına davet ediyor, kedisinden önceki peygamberin şeriatına uymaktan nehyediyordu. Zira resûllerin şeriatları çok ve muhtelifir.”¹ sözünden hareketle, onun, dini şeriatlardan farklı gören bir anlayışa sahip olduğunu ve dolayısıyla din ve hukuk alanını ayırdığını çıkarmak mümkün olmakla birlikte, bunun, “kişinin lehinde ve aleyhinde olanı bilmesidir”² şeklindeki fıkıh tanımında itikat, amel ve ahlâk alanlarını ayırmamış olması gerçeğiyle nasıl bağdaştırılacağına açıklığa kavuşturulması gerekir. Öte yandan Ebû Hanîfe'nin dini, inanç ilkeleri ile sınırlı gördüğünü düşünmek, onun esas anlatmak istediğini gölgeler. Zira, Ebû Hanîfe, bununla “dinin bir değişmeyen bir de değişen yönü vardır” demek istemekte diğer bir ifade ile dinin zamana ve mekâna ve şartlara göre peygamberden peygambere değişen bir takım hususlarının bulunmasına karşın, zamandan, mekândan ve toplumsal gelişmelerden bağımsız, değişmeyen yönlerinin de bulunduğunu vurgulamaktadır. Hatta onun bu ifadelerini, kendi döneminde meydana gelen sorunlara yeni çözüm önerileri üretmeyi dinin değişen yönü çerçevesinde değerlendirme eğiliminin tezahürü olarak görmek daha uygun olur. Diğer bir deyişle Ebû Hanîfe, bu ifadeleriyle yeni sorunlara karşı yeni çözüm önerileri getirme gereğine işaret etmektedir.

Öte yandan peygamberlerin getirdikleri dinler bir bütün olarak ele alındığında, değişmeyen hususların sadece inanç ilkeleri olmayıp, ibadet olgusu ve dinin maksat ve hedefleri olduğu da açıkça görülür. Her ne kadar şekli bir takım farklılıklar bulunsan bile, ibadet olgusu her peygamberin getirdiği sistemde değişmeyen bir unsur olarak yerini korumaktadır. Dinin maksat ve hedefi ise Allah-kul ilişkilerini tanzimdir, bu da her dinde

¹ Ebû Hanîfe, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri (çev. Mustafa Öz), İstanbul 1981, s. 15.

² Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahât-ı Fikhiyye Kamusu, İstanbul 1967, I, 13-14.

bulunmaktadır. Bu taktirde Ebû Hanîfe'nin dinin değişmeyen yönü ile sadece inanç ilkelerini kastettiğini varsaymak yanıltıcı olabilir.

Ebû Hanîfe'nin din görüşünün oluşmasında dönemin konjonktürünün etkisini tebliğ sahibinin göz önünde bulundurması önemlidir. Zira her görüş kendi döneminin şartları çerçevesinde oluşur ve şartların değişmesine göre de değişime uğrar. Değişime uğrama gerçeği, sözün ve görüşün geçirdiği evreleri veya intikal sürecini dikkate alma zarureti gündeme getirir. Ebû Hanîfe'nin başta meşhur “beş eseri” olmak üzere bize ulaşan görüşlerinin nakil yoluyla gelmiş olduğunu dikkate aldığımızda, nakil esnasında birtakım anlam kaymalarına veya değişime uğrama ihtimalini de dikkate almak gerekir. Bu açıdan söz konusu eserde “şeriat” kelimesine yüklenen anlamın, bu kavramın sonraki dönemlerde kazandığı terim anlamı olması ihtimalini de akla getirmektedir. Dinin inanç ilkeleri ile özdeşleştirilmesi hususu için de aynı kaygı geçerlidir. Öte yandan Ebû Hanîfe'nin din anlayışının farklılığını veya özgünlüğünü tespit için, o dönemdeki din anlayışları ile karşılaştırılmasının daha isabetli sonuçlara ulaştıracağını düşünüyoruz.

Saygılarımı sunar, teşekkür ederim.

Cevap

Muhit MERT
GÜ Çorum İlähiyat Fakültesi

Değerli bilim adamı Cağfer Karadaş'a teşekkür ederim. Bazen ifade etmeyi düşündüğünüz şeyi iyi ifade edemiyorsunuz. Bu çok normal. Olumlu yaklaşım, olumsuz yaklaşım grupların kendi içlerinden karşılına bakışı ifade ediyor. Bunu tam ifade edememişim. Bunu sizin yönlendirmeleriniz doğrultusunda daha iyi ifade edebiliriz. Din konusundaki hatırlamaları siz 4 grupta toplamak daha güzel olur dediniz. Aslında alt grupları, işleyişleri düşündüğünüzde 16 grup olur ama ben mümkün olduğu kadar kristalize etmeye çalıştım ve belirgin olan iki şeyi vermeye çalıştım dolayısıyla bu 5 de olur 10 da olur fark etmez. Şimdi öyle garip şeyler var ki bir anekdot olması açısından anlatıyım. Karşılıklı olarak yazı yazılmıştı bundan 4-5 sene kadar önceydi zannediyorum. Mehmet Ali Özbay bir yazı yazmıştı "laiklik her Müslüman'a lâzımdır" diye orada şöyle bir şey diyor "din ahiret içindir" yani bu dünyaya sokmuyor dini. Dolayısıyla çok fazla malzeme bulup din üzerine milletin dinî düşüncesini yansıtan çok fazla şey bulmak mümkündür. İlhami Bey de ona güzel cevaplar vermişti. Daha fazla sözü uzatmak istemiyorum. Yönlendirmeleriniz için teşekkür ediyorum. Bizi dinlediğiniz için hepinize saygılar sunuyorum.

Süleyman TOPRAK
SÜ İlähiyat Fakültesi

Değerli arkadaşlar böylece üçüncü günün ilk oturumunu sonlandırmış bulunuyoruz. Önce tebliğci ve Müzakereci arkadaşlarıma sonra sizlere sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.